

Martin Luthers betydning for den norske kirkekampen under andre verdenskrig

Gunnar Heiene

F. 1952. Dr.theol. Professor i etikk, Det teologiske menighetsfakultet, Oslo.

Gunnar.Heiene@mf.no

SAMMENDRAG

Den tyske okkupasjonen av Norge 1940–1945 førte til at også Den norske kirke måtte gjenomtenke sitt syn på forholdet mellom staten og kirken og viktige spørsmål innenfor den politiske etikk, især spørsmålet om grensene for lydighet mot staten. I den norske kirkekampen under krigen spilte argumenter hentet fra Martin Luther en viktig rolle for å hevde kirkens frihet og dens rett og plikt til å kritisere statlige brudd på grunnleggende etiske normer. Oslo biskop, Eivind Berggrav, spilte her en sentral rolle både som leder for bispekollegiet og som formidler av viktige perspektiver fra Luthers teologi, især hans lære om de to regimenter. Artikkelen trekker fram hvordan Berggrav formidlet en Luther-tolkning som legitimerte kirkens kamp mot det nazistiske styret. Berggrav var her påvirket av svensk Luther-forskning i mellomkrigstiden, som førte ham til en kritisk holdning til dualistisk tenkning om forholdet mellom kirken og verden. Artikkelen analyserer hvordan Luthers teologi inspirerte til å anlegge et kritisk perspektiv på det nazistiske styre.

Nøkkelord

Martin Luther, Eivind Berggrav, kirkekampen, toregimentslæren, politisk etikk

ABSTRACT

The German occupation of Norway 1940–1945 created an urgent need for the Church of Norway to reflect on the relationship between state and church and on important questions within political ethics, especially the issue of obedience towards the state. In the Norwegian “church struggle” during the war, arguments from Martin Luther took a central role when the church claimed the freedom of the church and its right and duty to criticize

state violations of fundamental ethical norms. Eivind Berggrav, the leading bishop of the church, played an important part in this, particularly in his efforts to present Luther's theology and ethics, and especially his understanding of the two "kingdoms" (or "regiments"). The article presents Berggrav's interpretation of Luther as an inspiration for the church's struggle against the Nazi government. In this, Berggrav was influenced by contemporary Swedish research on Luther, leading to a critical attitude against a dualist understanding of the relationship between the church and the world. The article analyzes how Luther's theology inspired the church to establish a critical perspective towards the Nazi regime.

Keywords

Martin Luther, Eivind Berggrav, Norwegian church struggle, doctrine of the two kingdoms, political ethics

INNLEDNING

I løpet av jubileumsåret 2017 har mange ulike sider ved Martin Luthers betydning for kirke og samfunn blitt drøftet, også i vårt land. I denne artikkelen vil jeg rette søkelyset mot ett spesielt punkt i Norges historie, nemlig kirkekampen mot nazismen under andre verdenskrig. I en tilspisset situasjon i vår nyere historie kan vi se hvordan enkelte aktører forsøkte å påberope seg Luther som støtte for det nazistiske regimet og kirkestyret, mens andre aktører brukte Luther-tekster som argument for en kritisk motstandsholdning til regimet. Jeg vil legge vekten på det siste perspektivet og undersøke hvordan Luthers teologi og politiske tenkning spilte en viktig rolle som inspirasjonskilde og argumentasjonsgrunnlag i de ulike fasene av kirkekampen.

LUTHER SPEAKS

Oslo biskop, Eivind Berggrav (1884–1959), var den ledende aktør i kirkekampen under krigen, både før og etter at han ble arrestert og satt i fangenskap i sin egen hytte i Asker de tre siste krigsårene. I ettertid har han selv reflektert over hvorfor Luthers betydning har vært oppfattet så forskjellig. I forordet til boken *Luther Speaks*, som ble utgitt i 1947, skriver Berggrav at den nye interessen for Luther i mange ikke-lutherske land etter krigen både har gjort ham lykkelig og sint.¹ I teksten, som er datert Oslo bispegård 1. juni 1946, konstaterer han at den sterke interessen for Luther, selv de mest kritiske ytringer, har ført til en ny interesse for det budskapet Luther står for, langt utenfor de lutherske kirker, og derfor vil han gjerne bidra til å styrke denne interessen gjennom sitt forord. Men samtidig er han frust-

1. Eivind Berggrav, «Foreword», i *Luther Speaks: Essays for the Fourth Centenary of Martin Luther's Death written by a Group of Lutheran Ministers from North and Central Europe at present in Great Britain* (red. H. Ehrenberg; London/Redhill: Lutterworth, 1947), 5–13.

rett over at Luther og lutherdommen ble så sterkt angrepet fra vestlig hold midt under Den norske kirkes kamp mot nazismen. Han skriver om hvordan en bok om Martin Luther som «Hitlers åndelige opphavsmann» gjorde ham opprørt da han fikk anledning til å lese den mens hans satt i fangenskap.² Særlig reagerte han på at feiloppfatninger ble brukt aktivt i propagandaen, og han vrir litt på det kjente uttrykket om å lese Bibelen slik Fanden gjør det: «It is even easier for the Devil to read Luther than it is for him to read the Bible.»³

Et flertall av de lutherske prester og kirkeledere som sto bak artiklene i boken, var fra Sverige, men det var også finske og danske bidragsytere, og de hadde det til felles at de oppholdt seg i Storbritannia i tiden rundt 400-årsmarkeringen av Luthers død i 1946. Redaktør var Hans P. Ehrenberg (1883–1958), en tysk protestantisk prest som stammet fra en liberal jødisk familie i Tyskland. Han var en av hovedmennene bak den tyske anti-nazistiske «Bekjennelseskirken» («Bekennende Kirche») og markerte seg allerede i 1933 med skarpe utsagn mot nazismen, samtidig som han fremhevet kristendommens jødiske røtter. Under Krystallnatten i 1938 ble hjemmet hans ødelagt, og etter initiativ fra engelske kirkeledere, særlig George Bell, biskop av Chichester, fikk han i 1939 anledning til å emigrere til England.⁴ Omtrent samtidig med at boken ble utgitt i 1947, flyttet han tilbake til Tyskland som studiesekretær for kirken i Westfalen. At Berggrav ble valgt til å skrive forordet, hadde nok sammenheng med den sterke posisjon han hadde fått under sine tre år i fangenskap under krigen, og hans økende innflytelse som internasjonal kirkeleder etter krigen.⁵

LUTHER OG LYDIGHETEN MOT STATEN

Et av de spørsmål som skapte størst utfordringer for lutherske teologer under krigen og kirkekampen, var forståelsen av Luthers syn på lydighetsplikten overfor staten. Også blant norske teologer var det i mellomkrigstiden mange som la stor vekt på forpliktelsen til å vise lojalitet og lydighet mot øvrigheten som innsatt av Gud. En slik forståelse videreførte oppfatninger hos ledende lutherske teologer på 1870- og 1880-tallet, ikke minst hos Gisle Johnson og biskop Johan Christian Heuch.⁶

Da professor Ole Hallesby ved Menighetsfakultetet ga ut *Den kristelige sedelære* i 1928, fremhevet han statens autoritet som en nødvendighet for at samfunnet og kulturen skulle få anledning til å utvikle seg i sunn retning. Når statens makt bare oppfattes som en form for kontrakt, blir samfunnet dekadent, og staten mister sin autoritet og makt, hevdet han.⁷

2. Ibid., 7, 13. Berggrav sikter her til Peter F. Wiener, *Martin Luther: Hitler's Spiritual Ancestor*, som ble utgitt vinteren 1945 på forlaget Hutchinson & Co, London.
3. Berggrav, «Foreword», 6.
4. Jf. Günter Brakelmann, red., *Hans Ehrenberg: Autobiographie eines deutschen Pfarrers und weitere Zeugnisse aus der NS-Zeit* (Schriften der Hans-Ehrenberg-Gesellschaft 5; Waltrop: Hans-Ehrenberg-Gesellschaft, 1999).
5. Jf. Gunnar Heiene, *Eivind Berggrav: En biografi* (Oslo: Universitetsforlaget, 1992), 411ff.
6. Jf. Dag Thorkildsen, «Unconditional Christian Loyalty towards the Rulers? Observations on the History of Interpretation of Rom. 13», i *Europäisches und Globales Christentum: Herausforderungen und Transformationen im 20. Jahrhundert* (red. K. Kunter og J.H. Schjørring; Arbeiten zur Kirchlichen Zeitgeschichte 54; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011), 254–69.
7. Ole Hallesby, *Den kristelige sedelære* (Oslo: Lutherstiftelsens forlag, 1928), 299.

Hos en del konservative teologer som var aktive i Norges Lutherlag og Norges kirkelige landslag, finner vi holdninger som i alle fall et stykke på vei kan forklare at noen av dem senere støttet det nazistiske styret under krigen.⁸

Hos Hallesbys samtidige, Eivind Berggrav, som i 1928 ble utnevnt til biskop i Hålogaland, aner vi tidlig konturene av en mer statskritisk tendens. Kanskje kan vi se dette i sammenheng med hendelsene i forbindelse med unionsoppløsningen i 1905, der flere sentrale norske teologer som Jens Gleditsch, Johannes Ording, J.J. Jansen og M.J. Færden avviste den tradisjonelle lutherske fortolkningen av Rom 13 om plikten til lydighet mot øvrigheten og forsvarte 7. juni-vedtaket om oppløsning av unionen og avsetting av kong Oscar II.⁹ Berggrav var selv teologistudent på denne tiden og var levende opptatt av begivenhetene i 1905 og av andre aktuelle samfunnsspørsmål, ikke minst tyskernes anti-danske kulturpolitikk i Slesvig (Sønderjylland) fra erobringen i 1864 og fremover.¹⁰ Også hans engasjement i språkspørsmålet gjennom bevegelsen Østlandsk reisning noen år senere har et maktkritisk perspektiv overfor «bymakt» og urban arroganse.¹¹

Berggravs økende engasjement i den økumeniske bevegelsen bidro også til å gi ham viktige impulser. I sine betraktninger etter Life and Work-møtet i Stockholm i 1925 kritiserte han tendensen i lutherdommen til å privatisere troen, og han ytret seg negativt om den tyske kombinasjonen av «teologisk og politisk konservatisme».¹² Allerede i 1919 kommenterte han tendensen innenfor lutherdommen til ukritisk statslojalitet, og retorisk spurte han om det ikke er «en særskilt ulykke for lutherdommen at den i sin forbindelse med staten ogsaa har skapt sig en *basis i det bestaaende*, som konsekvent fører til ængstelsens, kortsynets, døgnets konservatisme». Han besvarte spørsmålet ved å innrømme at Luther på dette punktet hadde spilt en uheldig rolle: «Luthers skjebnesvangre lillefinger til den regjerende makt: en kristen skal være al øvrighet underdanig, har git en slags kristelig farve til vor ængstelige vakt om det bestaaende.»¹³

Som redaktør for tidsskriftet *Kirke og Kultur* reiste Berggrav i sine kommentarer til den tyske kirkekampen i mellomkrigstiden spørsmålet om grensene for lydigheten mot staten: «På hvilket tidspunkt må den regel tre i kraft at man skal adlyde Gud mer enn mennesker? Med andre ord: Hvor er grensen mellom steilhet overfor øvrigheten og lydighet mot Gud?»¹⁴ Når staten stiller et totalitetskrav, vil den betrakte «åndelige selvstendighetsyttrin-

8. Se Stein Ugelvik Larsen, «'Med korset mot hammeren': Nazistenes utfordring til Den norske kirke», i *Kirken, krisen og krigen* (red. I. Montgomery og S. Ugelvik Larsen; Bergen/Oslo/Tromsø: Universitetsforlaget, 1982), 279–92 (særl. s. 290).

9. Se Dag Thorkildsen, «Unionsoppløsning, kirke og politikk: En undersøkelse av kirkens rolle i 1905» (1987), i «Kirkestrid og unionsoppløsning: Tre studier om forholdet mellom religion, kultur og politikk i Norge ved århundreskiftet» (dr.-avhandling, Universitetet i Oslo, 1989). Jf. Thorkildsen, «Unconditional Christian Loyalty», 264–66; Dag Thorkildsen, «Fra Martin Luther til Eivind Berggrav: Fortolkning og bruk av Rom. 13,1–7», *Norsk Teologisk Tidsskrift* 90 (1989): 105–23.

10. Se Heiene, *Eivind Berggrav* [se n. 5], 78–82. Nord-Slesvig ble igjen dansk etter folkeavstemning i 1920.

11. *Ibid.*, 110–16.

12. Eivind Berggrav, «Konferansen», *Kirke og Kultur* 32 (1925): 403–32; idem, «Tyskerne holder opgjør», *ibid.*, 504–6.

13. Eivind Berggrav, «Øieblikket og evigheten», *Kirke og Kultur* 26 (1919): 289–93 (290f., uth. i orig.).

14. Eivind Berggrav, «Arresterte prester: Det dramatiske og det prinsipielle i tysk kirkekamp i dag», *Kirke og Kultur* 42 (1935): 193–206 (196). Se også idem, «Det tyske hasardspill og kirken», *Kirke og Kultur* 40 (1933): 415–34, der Berggrav hevdet at Deutsche Christen «spiller hasard med selve kirkens åndelige eksistens» (s. 434).

ger» som statsfiendtlig opposisjon. Da må lojaliteten mot staten vike for forpliktelsen mot Gud. Men Luther trekkes ikke inn som en ressurs i denne situasjonen, og Berggrav kan til og med beklage seg over lutherdommens «medfødte ugreie tankegang overfor staten». ¹⁵

Forholdet mellom kirke og stat ble et enda mer sentralt tema for Berggrav etter at han ble biskop i Hålogaland fra 1929. I 1932 skrev han en artikkel i *Kirke og Kultur*, «Balansen mellem stat og kirke», som førte ham inn i en debatt med ekspedisjonssjef Søren Oftenæs i Kirkedepartementet. ¹⁶ Spørsmålet gjaldt om en prest kunne tiltre et embete uten å ha fått biskopens kollas. Berggrav var opptatt av å styrke episkopatets stilling, mens Oftenæs ba biskopene begrense seg til å bruke åndelige våpen og ikke støtte seg på ytre maktmidler. ¹⁷ I løpet av 1930-årene kom også Berggravs skepsis til Arbeiderpartiet og sosialdemokratiet sterkere til uttrykk, og hans sinnelagsetiske utgangspunkt gjorde ham betenkt over tendensene til økt statliggjøring. ¹⁸

I mellomkrigstiden kunne Berggrav begrunne sitt statskritiske standpunkt med den allmenne plikten for kirken til å påtale overgrep med basis i menneskerettighetene, i tråd med det økumeniske kirkemøtet på Fanø i 1934, som han gir sin sterke tilslutning til. Møtet ble arrangert av Life and Work, som Berggrav kjente helt fra stiftelsesmøtet i Stockholm i 1925, og organisasjonen World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches, som ble stiftet i 1914. Her hadde Berggrav lenge vært med i den norske avdelingen, før han i 1938 ble sentral også på internasjonalt nivå som visepresident med hovedansvar for arbeidet i Europa, fra 1939 også som formann for eksekutivkomitéen. Det var dette vervet som førte ham inn i arbeidet med å utarbeide en fredsplan som han vinteren 1940 prøvde å få gjennomslag for, uten å lykkes. ¹⁹

Etter den tyske invasjonen av Norge 9. april 1940 fikk Berggrav anledning til å utvikle sine prinsipielle synspunkter på statens maktbruk og på lydighetsplikten. Konfrontasjonen mellom kirken og det nye styresettet i Norge under krigen, især etter «nyordningen» høsten 1940, førte til at Berggrav ble nødt til å arbeide med spørsmålet om rekkevidden av lydigheten mot staten. Foranledningen var blant annet kravet fra den tyske okkupasjonsmakten gjennom Kirkedepartementet 27. juni om at forbønnen for Konge, regjering og Storting ikke skulle leses i radiogudstjenestene. ²⁰ I rundskrivet «Det midlertidige og det evige» fra juli 1940 drøfter Berggrav den nye situasjonen som hadde oppstått i og med den tyske okkupasjonen, og trekker inn både Haag-konvensjonens bestemmelser og Grunnloven. Det er nødvendig å forholde seg til gjeldende rett, men grunnprinsippet er følgende, ifølge Berggrav: «For den kristne og for kirken står Guds ord og den i Guds ord bundne

15. Berggrav, «Arresterte prester», 203.

16. Eivind Berggrav, «Balansen mellem stat og kirke: Illustrert ved betydningen av ordinasjon og kollats», *Kirke og Kultur* 39 (1932): 82–113.

17. Heiene, *Eivind Berggrav* [se n. 5], 241–44.

18. Se Aud Tønnessen, «... et trygt og godt hjem for alle»? *Kirkelederes kritikk av velferdsstaten etter 1945* (KIFO Perspektiv 7; Trondheim: Tapir, 2000), 37–45.

19. Se Eivind Berggrav, *Forgjeves for fred: Vinteren 1939-40; Forsøk og samtaler i Norden, Berlin og London* (Oslo: Land og Kirke, 1960); Gunnar Heiene, «Bischof Berggravs Friedensinitiative am Anfang des Zweiten Weltkrieges», *Kirchliche Zeitgeschichte* 4 (1991): 138–53; Heiene, *Eivind Berggrav*, 275–96.

20. Se Joanna Bauer, «Eivind Berggravs motivasjon for å endre kirkebønnen under okkupasjonstiden», *Teologisk tidsskrift* 6 (2017): 129–45, DOI: <https://doi.org/10.18261/issn.1893-0271-2017-02-04>.

samvittighet over all menneskelig makt og rett hvis det blir konflikt i det aller dypeste.»²¹ Men her er det ikke Luther som trekkes fram som eksempel, men «Olsok-linjen» med Hans Nielsen Hauge som det mest «patriotiske» symbolet.²²

«RELIGION OG RETT»

I 1941 kom to viktige bidrag fra Berggravs side til en mer prinsipiell gjennomtenkning av forholdet til staten og lydigheten. Det første var foredraget «Religion og rett» i Juristforeningen 5. februar 1941.²³ Her understreket han at det finnes en høyere rett som står over det rent folkerettslige grunnlaget som finnes i Haag-konvensjonen. Han ga to eksempler fra kirkens historie på hvordan nåden gjør opprør mot jussen i religionen. Det første eksemplet er Paulus, «som kom fra jussen og sloss med paragrafmakeri og utvortes rettferdighet», og som hevdet «*den frie nåde* i Guds handling med oss». Det andre eksemplet er Luther:

Mot katolisismens overhåndtagende kasuistiske moral, og især mot dens avlatspraksis, ikke bare den direkte handel, men mot dette å kjøpe seg rett hos Gud ved gode handlinger – løfter Luther ordet: Av nåde er du frelst. – Det er igjen nådens opprør mot juristeriet i religionen.²⁴

I «Religion og rett» argumenterer Berggrav hovedsakelig ut fra en allmenn naturrettslig tenkning, der menneskeverdet og samvittighetsfriheten står sentralt. Gjennom begrepet «hellig» skapes «rotforbindelsen» mellom religionen og retten, hevder Berggrav.²⁵ Riktignok greier verken religionen eller retten å realisere rettens hellighet og uavhengighet fullt ut, bare i tilnærmet forstand. For å illustrere dette viser han blant annet til Luther:

Men når en dommer hevder den hellige og ukrenkelige rett, da er han etter kristent syn en Guds tjener, han er akkurat som Luther i Worms eller som Simons i München et menneske som frigjør seg selv og frigjør sin idé til nyskapende innsats i pakt med Gud, som er all retts stifter og opphav.²⁶

21. Eivind Berggrav, «Det midlertidige og det evige», *Kirke og Kultur* 47 (1940): 321–326 (323). Se også Torleiv Austad, *Kirkelig motstand: Dokumenter fra den norske kirkekamp under okkupasjonstiden 1940–45 med innledninger og kommentarer* (Kristiansand: Høyskoleforlaget, 2005), 29ff.

22. Berggrav, «Det midlertidige og det evige», 324.

23. Eivind Berggrav, «Religion og rett: Foredrag i Juristforeningen», *Kirke og Kultur* 48 (1941): 65–73, også trykt i Austad, *Kirkelig motstand*, 66–71.

24. Austad, *Kirkelig motstand*, 67.

25. *Ibid.*, 70.

26. *Ibid.*, 71.

«NÅR KUSKEN ER GAL»

På samme tid som Berggrav holdt sitt foredrag om retten, utarbeidet han, med god støtte fra andre lutherske teologer, et annet foredrag som han ga følgende overskrift: «Når kusken er gal: Luther om plikten til ulydighet».²⁷ En viktig ressurs for Berggrav i dette arbeidet var en samling av Luther-sitater som han hadde fått tilgang til, og som han benevnte som sitt «Luther-Arsenal».²⁸ Han fikk også hjelp fra en nær svensk venn, teologen Gustaf Aulén, som selv var opptatt av statsoppfatning og politisk etikk og hadde gitt ut en bok om dette temaet i 1940.²⁹ Aulén oppholdt seg i Oslo noen dager i mars 1941, og da hadde han mange samtaler med Berggrav, ikke minst om den lutherske toregimentslæren.³⁰ Aulén hadde mottatt impulser fra den svenske Luther-forskningen som han formidlet videre til Berggrav.

Berggrav holdt sitt Luther-foredrag ved flere prestemøter og menighetssamlinger vinteren og våren 1941, fra Vestfold i sør til Trøndelag i nord, og bidro dermed til å fremme en mer nyansert oppfatning av Luthers syn på staten enn det som var vanlig i tradisjonelle kretser, der lojaliteten mot staten var sterkt understreket. Berggravs foredrag ble spredt illegalt, og hans Luther-tolkning fikk avgjørende betydning for Den norske kirkes holdning til spørsmålet om lydighet mot staten og lydighetens grenser gjennom hele kirkekampen. Hans bidrag gjennom dette foredraget har også fått anerkjennelse internasjonalt, blant annet ved at det er inkludert i boken *Widerstandsrecht*, som i 1972 ble utgitt av Wissenschaftliche Buchgesellschaft og inneholder en rekke nyere bidrag til diskusjonen om retten til motstand mot øvrighet og statsmakt.³¹

FORSTÅElsen AV TOREGIMENTSLÆREN

Grunnlaget for Berggravs Luther-forståelse i foredraget om lydighet og ulydighet mot staten er en oppfatning av den lutherske toregimentslære som sterkt betoner enheten og sammenhengen mellom det åndelige og det verdslige styresett. Statens maktmonopol og suverenitet beror ikke på at den statlige sfære er atskilt fra resten av virkeligheten, men må forstås ut fra det forhold at også staten (eller «øvrigheten») er *Guds* regimenter, noe som hindrer den i å kunne opptre som en selvbestaltet maktinstans ved siden av Gud. Dypest sett er det bare *ett* regimenter, hevder han innledningsvis, og kritiserer at begrepet «de to

27. Eivind Berggrav, «Når kusken er gal: Luther om plikten til ulydighet», i *Staten og mennesket: Oppgjør og framblikk* (Oslo: Land og Kirke, 1945), 219–32, også trykt i Austad, *Kirkelig motstand* [se n. 21], 71–79.

28. Se Torleiv Austad, *Kirkens Grunn: Analyse av en kirkelig bekjennelse fra okkupasjonstiden 1940-45* (Oslo: Luther, 1974), 106 n. 172, 121 n. 265, som navngir dosent Andreas Seierstad og sokneprest Amund Bentzen som bidragsytere til Luther-sitatene. Se også Arnd Heling, *Die Theologie Eivind Berggravs im norwegischen Kirchenkampf: Ein Beitrag zur politischen Theologie im Luthertum* (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1992), 294–96.

29. Gustaf Aulén, *Kan något kristet krav ställas på statslivet?* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistiftelses Bokförlag, 1940). Jf. Austad, *Kirkens Grunn*, 105f.

30. Opplyst av Aulén i brev til Torleiv Austad 29.9.1966, se Austad, *Kirkens Grunn*, 106 n. 172.

31. Eivind Berggrav, «Wenn der Kutscher trunken ist: Luther über die Pflicht zum Ungehorsam gegenüber der Obrigkeit», i *Widerstandsrecht* (red. A. Kaufmann og L.E. Backmann; Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1972), 135–51 (hentet fra Berggrav, *Der Staat und der Mensch* [Hamburg: Claassen, 1946], 301–20).

regimenter» hos Luther i det siste har vært løsrevet fra sin sammenheng og skapt forvirring. Berggrav advarer mot tendensen til dualisme: «Vi har bare én Herre, og der er bare én lydighet. Det er hovedsatsen.»³² Også den «verdslige» øvrighet er *skaperhåndens redskap*. Med henvisning til Luther hevder Berggrav at øvrigheten ikke i seg selv har krav på noen lydighet eller ærbødighet, men at den rette ærefrykt for øvrigheten er «religiøs», fordi den har Guds oppdrag.³³ Teologisk sett henger menneskeliggjørelsen av staten sammen med forståelsen av staten som *Guds ordning*, med respekt for «det hellige», for de «transpolitiske» krefter av absolutt art.³⁴

Talen om at det bare finnes *ett* regimente, kunne selvsagt gi anledning til å kritisere Berggrav for å blande sammen det verdslige og det åndelige regimente. Men hensikten er tydelig å betone at lydigheten mot Gud er det sentrale også i vårt forhold til staten. Berggrav overser ikke forskjellen mellom de to måter Gud styrer på. Det åndelige regimente er «selve Guds ord», understreker han. Dette skjer gjennom forkynnelsen og forvaltningen av Ord og sakrament. Som representant for det verdslige regimente er staten satt til å skape orden og til å opprettholde menneskelivet i «den ytre vandel», det vil si at den skal «holde i age, fremme det gode, verne retten og den åndelige frihet». Det innebærer at kirken ikke skal «gripe inn med verdslige midler».³⁵ Men dypest sett er både staten og kirken Guds tjenere som forenes i en felles oppgave, å fremme kjærligheten, også «i kroppenes verden», og kjempe mot Djevelen og det onde ved å slå ned vold og urett, «øvrigheten med sverdet, kirken med ordets sverd».³⁶

Mot tendensen til å misbruke nytestamentlige utsagn til å forsvare statlige maktovergrep trekker Berggrav inn et historisk perspektiv på statens utvikling: «Den antikke stat var justis, militærvesen. Den holdt seg til den ytre vandel – den omfattet ikke som den moderne stat også oppdragelse, kultur, åndsliv.»³⁷ Han fører også inn et historisk perspektiv på Luthers situasjon, som var preget av at den moderne statsidé var i ferd med å bryte igjennom ved overgangen til nytiden. Kulturstaten, slik vi kjenner den i vår tid, står overfor en sterkere fristelse til å gå ut over sitt gudgitte mandat og trenge inn på «sjelens» område: «Vil staten være *total*, det vil si når den selv vil være livsanskuelse og påtvinge en livsoppfatning, da er ifølge Luther djevelen løs.»³⁸

Slik Berggrav tolker Luther, er øvrigheten ikke et «blott og bart svøpeorgan» som kan tillate seg å behandle sine undersåtter på en umoralsk måte. Begrensninger for øvrigheten ligger i Guds oppdrag og i hensynet til «undersåttene». Ifølge Berggrav er det avgjørende at Luthers begynnende oppgjør med den nye statsidé blir videreført:

32. Austad, *Kirkelig motstand* [se n. 21], 71; jf. Gunnar Heiene, «Den menneskelige stat: Antropologi og politikk hos Eivind Berggrav» (dr.-avhandling, Det teologiske Menighetsfakultet, Oslo, 1991), 266–71.

33. Austad, *Kirkelig motstand*, 73. Berggrav gjengir her et sitat fra Luthers utleggelse av Sal 82 (1530) for å vise at øvrigheten ikke er «et blott og bart svøpeorgan»: «Den er ikke satt over Guds menighet som over stakk og sten, over sau og hund.» Ifølge Luther har derfor øvrigheten å gjøre med mennesker, også kristne mennesker, og Berggrav sammenfatter Luthers syn i følgende setning: «Både Guds oppdrag og hensynet til undersåttene setter jernskranner for hva øvrigheten kan tillate seg» (ibid.).

34. Heiene, «Den menneskelige stat», 266.

35. Austad, *Kirkelig motstand*, 72.

36. Ibid.

37. Ibid., 73.

38. Ibid.

Ingen moderne stat kan komme utenom Guds vilje. Hva Luther sier om fyrster og øvrighet, er i så måte hevet over tidens skiften. Selv en stat som er blitt fellesorgan for borgernes mer personlige anliggender – som skolegang for barna – blir ikke herre over disse anliggender. Om staten er uttrykk for et flertallsstyre eller for et fåtallsdiktatur, blir det samme. Staten står under de av Gud gitte menneskerettigheter og samvittighetsplikter. Ingen stat kan blande seg med makt i sjelenes saker. Da blir den fordervet som stat.³⁹

Her ser vi tydelig hvordan Berggrav henter inspirasjon fra Luthers toregimentslære i sitt oppgjør med tendenser i moderne statsoppfatning generelt og med den nazistiske stat i Norge under andre verdenskrig spesielt. Han hevder at Luthers forståelse innebærer at den *totale* stat, en stat som selv vil levere en full livsanskuelse, må oppfattes dit hen at staten er en antikrist som setter seg i Guds sted.

På dette punktet peker Berggrav på Luthers skjelning mellom person og embete, som han mener mange ikke er seg bevisst. Det er nødvendig å skjelne mellom de enkelte øvrighetspersoner, som kan være «ugudelige kropp», og *institusjonen*, som like fullt er guddommelig, uansett de personlige kvaliteter hos personene som utøver sitt embete.⁴⁰ Men i Berggravs Luther-tolkning dreier det seg ikke om en *ubetinget* lydighet. Han viser til Luthers egne konflikter med øvrigheten, som riktignok var en «kristelig» kamp, basert på Guds ord og samvittigheten, ikke på verdslige midler. Men Luther nøyde seg altså ikke med forsiktige og nølende verbale protester; for ham var Ordet «handling, mot, vilje til å ta konsekvenser, til sist også villighet til å lide», påpeker Berggrav, som sammenfatter Luthers poeng i setningen «*Det er plikt å være ulydig*».⁴¹ Men da er det ikke den private samvittighet det gjelder, men *embetet* som taler.

Berggrav trekker fram en rekke Luther-sitater for å underbygge forståelsen av at den som tier, gjør seg medskyldig. Blant annet siterer han fra en preken fra 1529 over Joh 19,10–11:

Vi får lide det som de lar gå ut over oss. Men aldri tie til det og billige uretten. Vi får heller dø for sannheten enn tie stille og la dem ha rett når de gjør urett. For sannheten skal man bekjenne, og uretten skal straffes. Det er stor forskjell på disse to ting: å tåle urett og vold – og å tie til urett og vold.⁴²

MOTSTAND OG ULYDIGHET

Luther har også inspirert Berggrav til å legge vekt på motstand mot dem som handler «mot retten»: «Når din fyrste har urett, er da hans folk skyldig til å følge ham? Nei, *mot retten* skal ingen handle; det er Gud som vil ha retten, og ham skal du lyde.»⁴³ Det alvorligste er

39. Ibid.

40. Ibid., 74.

41. Ibid. (uth. i orig.).

42. Ibid. (referanse til *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe* [Weimar: Böhlau, 1883ff. = WA], 28:361).

43. Ibid., 75 (uth. i orig.; referanse til *Von Weltlicher Obrigkeit*, 1523, WA 11:277).

ifølge Luther når den verdslige makt vil gripe inn på det åndelige område og binde menneskers samvittighet. Da gjelder ikke plikten til å lyde øvrigheten, for det verdslige regimente gjelder bare «de utvortes og legemlige ting».⁴⁴

Berggrav trekker fram et konkret eksempel for å understreke hva dette innebærer, nemlig den katolske hertug Georgs (1471–1539) forbud mot at innbyggerne i Leipzig (i Det albertinske Sachsen) dro over grensen for å delta i evangelisk gudstjeneste i et annet fyrstedømme. Han siterer Luthers kraftige angrep i 1533 på den brutale framferd hertugen og hans medsammensvorne sto bak:

Sikkert er at hertug Georg og hans medforrædere og medforfølgere stiler altfor høyt og griper inn i Guds embete. For deres makt strekker seg bare til kropp og eiendom og verdslige ting. Men de, de driver på og forhører angående hjertenes og samvittighetenes hemmelighet og vil herske der og fremture etter sin lyst.⁴⁵

Her dreier det seg ikke om at paven og kirken tilranet seg verdslig makt, men om verdslige herrer «som vil være bisper og paver» og styre det åndelige regimente, og som dermed har omgjort «neve-embetet» til et «munnembete».⁴⁶

Berggravs formuleringer og Luther-sitater vitner om at den aktuelle konteksten i det okkuperte Norge danner bakgrunn for lesningen. Det ligger mellom linjene når han omtaler Luthers befaling om at ingen må utlevere skrifter med Luthers egen oversettelse fra Bibelen til representanter for øvrigheten som kommer for å beslaglegge dem:

Ikke et blad, ikke en bokstav skal dere levere dem – under salighets forlis! Den som gjør det, utleverer Kristus i Herodes' hender. For de handler jo som Kristus-morderen Herodes. – Vi skal finne oss i at de renner gjennom huset og bruker vold, men vi skal ikke billige det eller bistå dem eller følge dem eller lyde dem med en finger eller med et skritt. For slike tyranner handler ikke som øvrighet skal.⁴⁷

Den nye konteksten har også betydning for Berggravs forståelse av Rom 13,1–7, som bryter med den tradisjonelle passive tolkningen som hadde vært rådende i den lutherske tradisjonen, og som forutsetter at den faktiske, politiske øvrighet blir relativisert i lys av et normativt grunnlag.⁴⁸

EN POLITISK KIRKE?

Den sterke betoningen av at motstand og ulydighet mot øvrigheten noen ganger kan være påkrevd, får Berggrav til å reise spørsmålet om ikke kirken blir *politisk* når den sier fra og kritiserer statens «synder». Retorisk spør han om ikke Luthers skille mellom de to regimenter

44. Ibid. (referanse til *Ad. Ep. St. Petri*, avsnittet «Furchtet Gott, Ehret den König» [«Frykt Gud, ær kongen»], 1523, WA 12:334).

45. Ibid. (referanse til WA 38:110).

46. Ibid. (referanse til Jesu renselse av templet, 1537, WA 46:186).

47. Ibid., 76 (referanse til *Von Weltlicher Obrigkeit*, 1523, WA 11:267).

48. Se Thorkildsen, «Fra Martin Luther til Eivind Berggrav» [se n. 9].

betyr at «kirken må ha sin klart avgrensede doméne i *det oppbyggelige*», og konsentrere seg om å forkynne evangeliet og bringe frelse til sjelene.⁴⁹ Her finner vi en tydelig referanse til Kirkedepartementets rundskriv til presteskapet våren 1941, der det blant annet sto følgende:

Det er under den nuværende situasjon inntil videre nødvendig at alle prester enten de står i partiet eller ikke, i sin forkynnelse lar det rent oppbyggelige og det evighetsmessige i evangeliet stå i forgrunnen, slik at kirkens gudstjeneste ikke berøres av den politiske spaltning som for tiden er et trist faktum i vårt folk.⁵⁰

Berggrav avviste en slik forståelse ved å si at Luther på ingen måte har «skilt» de to regimen-ter slik at de ikke har noen som helst forbindelse med hverandre. De har hver sine oppgaver, men både felles oppdragsgiver og felles mål. Igjen tjener et Luther-sitat til å begrunne kirkens plikt til å «holde Guds lov opp for øvrigheten»: «Gud har satt sine prester og predikanter og gitt dem det embete at de skal lære, formane, straffe og trøste – kort sagt *drive Guds ord*.»⁵¹ Dette gjelder ikke bare overgrep mot kirken: «Alle som lider urett, er kirkens front.»⁵² Han tolker Luther dit hen at kirken ville forråde Kristus dersom den tidde når andres rett ble trampet på.

Uttrykket «Guds ord» hos Luther tolker Berggrav vidt. Det gjelder ikke bare evangeliet. Evangelium uten lov er ingen ting. Ikke bare evangeliet, men også loven må forkynnes som direkte og aktuell. Her tjener et frodig sitat fra Luthers bordtaler som begrunnelse for at forkynnelsen også må refse urett og overgrep:

Det finnes nok av prester og biskoper som står i prekenembetet. Men de står ikke, de tjener ikke Gud trofast, de er late og unyttige tjenere, som ikke sier fra til fyrster og høye herrer, – de ligger og snorker i sitt embete.⁵³

Den omfattende forståelsen som Berggrav finner hos Luther av hva som ligger i uttrykket «Guds ord» som det talte ord, *verbum vocale*, innebærer at kirken må forkynne både for kirken og for øvrigheten, og det på en måte som skal «lyne og lyse».⁵⁴ Derfor kan kirken ikke ta imot tilbudet fra staten om at den skal ha frihet i «det oppbyggelige» mot at den ikke skal forkynne Guds ord for staten. Berggrav viser til Luthers egen praksis som eksempel. Han lot seg ikke stoppe av anklager om at han drev politikk og blandet seg inn i den verdslige øvrighetens saker. Her viser han til Luthers (og Melanchthons) forståelse av at «øvrigheten står under den annen tavle», og eksemplifiserer det gjennom et Luther-sitat som sier at keiseren må «*ned i den annen tavle*», og at han som verdslig hersker er «skyldig å holde hva Gud befaler der».⁵⁵

49. Austad, *Kirkelig motstand* [se n. 21], 76.

50. «Rundskriv fra Kirke- og undervisningsdepartementet til presteskap og menighetsråd», 5.4.1941, gjengitt i Austad, *Kirkelig motstand*, 83f.

51. Austad, *Kirkelig motstand*, 76 (uth. i orig.; referanse til *Ad. Ps.* 82, 1530, WA 31.1:196).

52. Ibid. (referanse til WA Tischreden [= WA TR], 3:74).

53. Ibid. (referanse til *Ad. Ps.* 82, 1530, WA 31.1:196).

54. Ibid.

55. Ibid., 77 (uth. i orig.; referanse til Tischreden 1533, WA TR 3:74).

EN RETTMESSIG ØVRIGHET

Berggrav tolker Luther og Melanchthon dit hen at øvrigheten er begrenset av «retten», og at det derfor bare er den «rettmessige» øvrighet vi skal anerkjenne og være lydige mot. Han gjør et tankeeksperiment og spør hvordan reformatorene ville ha stilt seg i en nåtidig situasjon der Al Capone hadde vært herre over Chicago og krevd lydighet av de kristne med henvisning til Rom 13. Da ville Luther ha «spurt om Guds ord lærer oss lydighet mot Satan», mener Berggrav. Slik han tolker Luther, ville han ikke ha akseptert at de kristne grep til «Al Capone-våpen» mot den urettferdige herskeren:

Evangeliet skal aldri gripe til sverd mot opprørere. De kristne skulle nekte lydighet i alt som gikk imot Guds ord og samvittigheten, de skulle risikere liv og ære og gods ved å stemple synden og uretten. Men våpen kan *kirken* aldri løfte.⁵⁶

Berggrav hevder at Luther konsekvent holdt fast ved en slik oppfatning helt fra skriftet om den verdslige øvrighet i 1523, selv om han må medgi at det kan oppstå «voldsomme situasjoner» som ikke gjør det enkelt å praktisere et slikt prinsipp. Noen ganger må den kristne «borger» ha mulighet til å bruke våpen mot opprørere, men da skjer det ikke i «Kristi navn» eller i «kirkens navn», men som en hvilken som helst borger som står på lik linje med alle andre borgere. Berggrav viser her til et brev fra Luther da Det schmalkaldiske forbund ble dannet i 1531, som en reaksjon på at riksdagen i Augsburg og keiser Karl V hadde avvist Confessio Augustana. Der skrev Luther at når keiseren notorisk øver vold, er fyrstene og borgerne, også de kristne, løst fra sin lydighetsplikt på samme måte som overfor en morder på landeveien. I så fall er det snakk om å bruke våpen «for retten».⁵⁷

Berggrav understreker sterkt øvrighetens forpliktelse på *retten*, men han oppfatter Luther dit hen at han ikke er særlig opptatt av å finne «den rette kristne statsform». Hovedsaken for Luther er at øvrigheten er «under Guds hånd», ellers blir den «demonisk».⁵⁸ Riktignok peker han på at Luther i bordsamtaler skilte mellom ulike typer statsformer og advarte mot tyranni, despoti og ukontrollert enevelde som «djevelens verk», mens han oppfattet keiserens styre som prinsipielt akseptabelt, siden han hadde kurfyrster ved sin side som begrenset hans enevelde. Berggrav mener derfor at hovedprinsippet hos Luther er at det verdslige styret er underlagt kontroll og avbalansering av makten. Med sin sans for ordspill formulerer han dette prinsippet på følgende måte: «Retten forutsetter vekten.»⁵⁹ Derfor kunne Luther både akseptere aristokratiet, oligarkiet og demokratiet som verdslige statsformer, ut fra prinsippet om at makten må fordeles mellom flere. Berggrav hevder at Luther her argumenterer ut fra Bibelens tanke om at mennesket er skapt av Gud, og at alle styreformers må vurderes ut fra om de fremmer det som er godt for mennesket. Denne oppfatningen utviklet Berggrav videre under sine år i fangenskap i årene 1942–45, da han blant

56. Ibid.

57. Ibid. (referanse til WA Briefwechsel 8:515).

58. Ibid., 78.

59. Ibid.

annet skrev boken *Staten og mennesket*, som er et viktig bidrag til luthersk politisk etikk fra denne perioden.⁶⁰

Berggrav peker også på andre sider ved Luthers syn på staten og det borgerlige samfunn, både tanken om Kristi legeme og forholdet mellom de ulike lemmer, og «husfaren» som viser kjærlig omsorg: «Hvor en herre eller øvrighet ikke elsker sitt folk, er det alt ute med ham.»⁶¹ Dette utelukker at staten kan være despot. Den må respektere «foreldreretten», slik Luther taler om i Store katekismus.

Sammenfattende hevder Berggrav i sitt foredrag at Luthers holdning til øvrigheten ikke kan settes på én formel. På den ene side hadde han «en tålmodig og dyp ærbødighet for øvrighet», på den annen side «en uforferdet Guds-frihet overfor all jordisk myndighet».⁶² Lydighet mot styremakten befri kirken, men en absolutt lydighet eksisterer ikke.

LUTHER I KIRKEKAMPEN

De to foredragene fra 1941, «Religion og rett» og «Når kusken er gal», fikk stor betydning for det videre forløp i kirkekampen i Norge under andre verdenskrig. Begge steder understreket Berggrav at retten har en metafysisk forankring som ligger dypere enn statens lover og forordninger. I det ene tilfellet argumenterte han naturrettslig, i det andre teologisk, ut fra en bestemt Luther-tolkning som brøt med tolkninger av den lutherske toregimentslære der det var lite rom for kritikk av statens politikk og sterke begrensninger for kirkens engasjement i samfunnsspørsmål.

Men i ettertid ga Berggrav også uttrykk for at han var klar over spenningene innenfor lutherdommen, og også hos Luther selv, i spørsmålet om lydighet mot øvrigheten. I *Staten og mennesket* ytrer han seg kritisk om ambivalensen i reformatorenes oppfatning på dette punktet, som han mener har ført til sterke motsetninger i reformasjonskirkene, fra «den verste *servilitet*» fra kirkenes side til «de klare opprør: hugenottene, Knox, Cromwell».⁶³ Reformasjonens regel var «i seg selv usikker og tvilsum», skriver Berggrav, og kommenterer også spenningen mellom ånden og bokstaven i det Luther skriver om denne saken: «Han pålegger ytre lojalitet, men hans ord er fakler til å tenne opprørsånd.»⁶⁴ Derfor ble Luther i 1941–42 et «hovedvåpen» i kampen, gjennom betoningen av hans «ånd» når han taler om samvittighetens opprør. På den annen side mener Berggrav at reformasjonens lojalitetskrav var «usikkert i sin bibelske begrunnelse». Her argumenterer han med at Paulus skriver om øvrigheten i en situasjon preget av de begrensninger som var gitt i og med romerretten: «For den som skriver Romerbrevet, befinner det seg altså mellom borgeren og øvrigheten en avgjørende instans: *retten*.»⁶⁵

60. Berggrav, *Staten og mennesket* [se n. 27]. Boken ble også utgitt på svensk (*Staten och människan*, Stockholm, 1945), på tysk (*Der Staat unter der Mensch*, Stockholm, 1946 og Hamburg, 1950) og på engelsk (*Man and state*, Philadelphia, PA, 1951).

61. Austad, *Kirkelig motstand* [se n. 21], 78 (referanse til WA 7:602).

62. Ibid.

63. Berggrav, *Staten og mennesket*, 200 (uth. i orig.).

64. Ibid.

65. Ibid., 201 (uth. i orig.).

Disse spenningene har dermed satt sitt preg på protestantisk tenkning, lutherdommen inkludert. På den ene side ble «tyrannmordet» akseptert som en løsning for å befri landet fra en tyrannisk hersker, og Berggrav viser til at også Melanchthon hellet til dette. Men dette fikk ikke nedslag i en ny prinsipiell holdning, siden protestantisk tankegang «i teorien» har «holdt fast på servilitet endog overfor den verste rettsbryter, hvis han hadde makten».⁶⁶ Som belegg trekker han fram et sitat fra «den typiske lutheraner *Thiersch*»: «Selv en tyrann må betraktes som øvrighet når han først er kommet i besittelse av makten.»⁶⁷ En slik oppfatning er ifølge Berggrav umulig å holde fast på, og den er også i strid med Den augsburgske bekjennelses oppfatning av øvrighetens forankring i retten. Men lutherdommen gikk ikke så langt som enkelte andre grupper, blant annet hugenottene, som sto bak skriftet *Vindictiae contra tyrannos* i 1579, sju år etter Bartholomeusnatten. Berggrav nevner også andre eksempler fra den mer øvrighetskritiske tradisjonen, som John Knox og Oliver Cromwell, som begge brøt ned «det gjerde som reformatorene hadde villet sette til å atskille Guds sak og folkets sak».⁶⁸ Som et enslig eksempel fra norsk kirkehistorie nevner Berggrav Hans Nielsen Hauge, som ble «et vitnesbyrd imot den protestantiske passivitetsteori, både kirkelig og borgerlig».⁶⁹

Det er interessant å sammenligne Berggravs forståelse med den Luther-tolkning som hadde preget kirkelige miljøer som Norges Lutherlag og Norges kirkelige landslag i mellomkrigstiden, og som i hovedsak var preget av tendensen til å legge hovedvekten på lydighet mot øvrigheten. I et hefte som ble utgitt av Norges Lutherlags arbeidsutvalg i 1942, finner vi refleksjoner om det allmenne prestedømmets betydning for de «*kristelig-sociale og samfundsmessige oppgaver*», men her ser vi ikke noen tegn til at den aktuelle politiske situasjonen er berørt, bortsett fra at det tales om at Luther hadde «et åpent blikk for folkets nød, både i religiøs, nasjonal og social henseende».⁷⁰ Skriftet peker både på menighetspleien og på «de tilstander som gjør sig gjeldende innen folket i det hele» som ansvarsområdet for menighetene og det allmenne prestedømmet.⁷¹ Heftet går inn på beskyldningene om at lutherdommen har vært preget av «ensidig passivitet» og kvietisme, i motsetning til «kalvinismens fremstormende pågåenhet».⁷² Slike påstander avvises med at den ekte og opprinnelige lutherdom var aktiv, med et «kall til alle kristne til å være helt ut virksomme lemmer av menigheten og folket».⁷³ Det innrømmes at de lutherske kirker av historiske årsaker hadde vært avhengig av fyrstenes beskyttelse og kirkestyre, men gjennom pietismen og ikke minst Hans Nielsen Hauge trengte Luthers idealer om «det almindelige prestedømme» gradvis gjennom også i Norge.⁷⁴ Ansvaret for «samfundets tilstander» løses best ved at kirken når ned til «det egentlige grunnlag», som ligger i selve «folkeånden»: «I samme

66. Ibid.

67. Ibid., 202 (uth. i orig.).

68. Ibid., 204.

69. Ibid.

70. Sigurd Normann, Einar Amdahl og Ernst Orstad, *Luther idag* (red. Norges Lutherlags arbeidsutvalg; Norges Lutherlags skrifter 7; Oslo: Arne Gimnes [i kommisjon], 1942), 18 (uth. i orig.).

71. Ibid.

72. Ibid., 20.

73. Ibid., 20f.

74. Ibid., 22–25.

mon som Kristi ånd får prege folkeånden, blir også samfundets tilstander forandret til det bedre.»⁷⁵ Det er ikke vanskelig å se forskjellene mellom samfunnsanalysen i dette skriftet og Eivind Berggravs fortolkning av Den norske kirkes utfordringer i 1942. Enda større blir forskjellen i Luther-tolkning hvis vi ser på hvordan Luther ble brukt som støtte for å vise lydighet overfor okkupasjonsmakten fra nazistisk hold. Et eksempel er prost Sigmund Feyling, som overtok stillingen som ekspedisjonssjef i kirkeavdelingen i Kirkedepartementet i 1942. Han var medlem av NS og forsøkte å gi en teologisk begrunnelse for kirkens lydighet mot okkupasjonsmakten ut fra Paulus, Luther og Hallesby.⁷⁶ Interessant nok henviste han flere ganger til den tyske teologen Paul Althaus, som representerte en Luther-tolkning som la hovedvekten på lydighet mot staten.⁷⁷ Det er åpenbart at Berggravs forståelse av Luthers toregimentslære bryter med den ensidig øvrighetslojale tradisjonen innenfor lutherdommen.

Impulsene fra Luther og reformasjonen var ikke de eneste som hadde betydning for Den norske kirkes etiske og teologiske refleksjon under kirkekampen. Også fra den økumeniske bevegelsen hadde det i mellomkrigstiden kommet impulser til en fornyet refleksjon over statsforståelse og politisk etikk, særlig etter 1933. På de økumeniske konferansene i Fanø i 1934 og i Oxford i 1937 ble spørsmålet om kirkens holdning til den moderne stat drøftet, og i Emil Brunners *Das Gebot und die Ordnungen* fra 1932 finner vi en klar kritikk av tendenser i samtidens statsoppfatning og en sterk vekt på at staten må begrense seg til å være rettsstat, ikke en kulturstat som griper inn på alle livets områder.⁷⁸

I de sentrale dokumentene fra kirkekampen i Norge under andre verdenskrig ser vi både innflytelse fra den økumeniske nyorienteringen i synet på forholdet mellom kirke og stat, etikk og politikk, og fra den nye, kritiske lesning av Luthers politiske etikk. Den tyske forskeren Arnd Heling peker i sin avhandling om Berggravs teologi i den norske kirkekampen på at Berggravs mangel på dypere Luther-studier innenfor statsetikken faktisk førte til at han i mindre grad risikerte å overfortolke toregimentslæren, som han først og fremst oppfattet som et instrumentelt-pragmatisk redskap. Han siterer fra Berggravs artikkel i et tysk luthersk tidsskrift i 1948, der han blant annet skrev at det var viktig «dass wir imstande waren, Luther der Gestapo ins Gesicht zu schleudern».⁷⁹ Heling viser hvordan positivrettslig og teologisk argumentasjon ofte flyter over i hverandre hos Berggrav, og at den norske kirkekampens forståelse av toregimentslæren har sine karakteristiske særtrekk.

Berggravs forståelse av forholdet mellom kirken og staten er dermed ikke preget av tendensen til å oppfatte forholdet mellom kirken og verden ut fra en dualistisk tenkning. Heling understreker Berggravs forståelse av det kirkelige embete som en tjeneste og et oppdrag innenfor det «kristne Corpus» som er prinsipielt likeverdig med de verdslige funk-

75. Ibid., 42.

76. Jf. Austad, *Kirkens Grunn* [se n. 28], 82f. Se også Jostein Berglyd, *Presten som ville nazifisere Norge: En biografi om Sigmund Feyling* (Kristiansand: Portal, 2016).

77. Austad, *Kirkens Grunn*, 83 n. 18.

78. Emil Brunner, *Das Gebot und die Ordnungen: Entwurf einer protestantisch-theologischen Ethik* (Tübingen: Mohr (Siebeck), 1932); jf. Austad, *Kirkens Grunn*, 60. Se også Alister E. McGrath, *Emil Brunner: A Reappraisal* (Oxford: Wiley Blackwell, 2014), 78ff., DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118569276>.

79. Heling, *Die Theologie Eivind Berggravs* [se n. 28], 240f., som viser til Eivind Berggrav, «Erfahrungen der norwegischen Kirche während des Krieges», *Lutherische Weltrundschau* 1 (1948): 44–57 (49). Tysk sitat: «at vi var i stand til å slynge Luther i ansiktet på Gestapo».

sjoner.⁸⁰ Han hevder at Berggrav her viderefører impulser fra svensk Luther-forskning. Både hos Ragnar Bring og Gustaf Törnvall blir den (kristne) personlighetens enhet i handling ut fra tro betont på en lignende måte som hos Berggrav, hevder Heling, og bruker et sitat fra Anders Nygren som taler om sammenhengen mellom Guds styre i de to regimenter, for å vise hvor nært beslektet Berggravs tolkning er med den svenske Luther-forskningen.⁸¹

Gustaf Törnvall hadde i 1940 gitt ut en bok om Luthers toregimentslære.⁸² I innledningskapitlet skriver han at regimentslæren både gir uttrykk for tanken om Guds nærvær på en konkret og umiddelbar måte, og for kravet om at alt må underordnes under den guddommelige majestet som Skaper.⁸³ De to regimenter skal ikke likestilles med samfunnets institusjoner, forstått som naturlig gitte, rasjonelt tenkte sosiologiske størrelser, men er gjenstand for tro.⁸⁴ Begge de to regimenter gir uttrykk for «Guds levande och verksamma närvaro på jorden».⁸⁵ Dette innebærer at Luther gir uttrykk for «en ny känsla för skapelsens värde».⁸⁶ Det verdslige regimentes begrensning er primært av *religiøs* art, og i det ligger også en *etisk* begrensning.⁸⁷

Torleiv Austad hevder i sin avhandling om Kirkens Grunn at Berggrav gikk ut over den lutherske tradisjon i synet på opprøret.⁸⁸ Han viser til at Berggrav i *Staten og mennesket* fant reformasjonens regel «usikker og tvilsom» på dette punkt.⁸⁹ Selv om den Luther-forståelsen Berggrav tilegnet seg i de første krigsårene, ikke minst ny-interpretasjonen av skapesesteologien, hadde en viktig betydning for Berggravs forståelse av staten og grensene for lydighet, spilte også impulser fra reformert tradisjon og økumenisk sosialetikk en viktig rolle for den teologiske forståelse som kom til å dominere kirkekampen og de ulike kirkelige dokumenter fra disse årene.

HYRDEBREVET

Den nye forståelsen av den lutherske toregimentslæren kommer til uttrykk allerede i *Hyrdebrevet*, som er en samling av flere dokumenter fra januar 1941, som startet med et brev som ble sendt til kirkestatsråd Ragnar Skancke 15. januar.⁹⁰ Bakgrunnen var biskopenes bekymring for rettstilstanden i landet på grunn av voldelig opptreden fra Hirten, Høyesteretts nedleggelse av sine embeter og Politidepartementets opphevelse av taushetsplikten for prester. Brevet starter med å fastslå at kirken etter sin bekjennelse står i forhold til en «retts-

80. Heling, *Die Theologie Eivind Berggravs*, 245.

81. *Ibid.*, 247f.

82. G. Törnvall, *Andligt och världsigt regemente hos Luther: Studier i Luthers världs- och samhällsbild* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, 1940).

83. *Ibid.*, x–xi.

84. *Ibid.*, xii.

85. *Ibid.*, 7.

86. *Ibid.*, 11 (uth. i orig.).

87. *Ibid.*, 121.

88. Austad, *Kirkens Grunn* [se n. 28], 106f.

89. Referanse til Berggrav, *Staten og mennesket* [se n. 27], 200.

90. Trykt i Austad, *Kirkelig motstand* [se n. 21], 49–64.

stat», der «staten ved sine organer forutsettes å opprettholde den rett og rettferdighet som er en godvillet ordning».⁹¹

Etter et skriftlig svar fra statsråden overleverte biskopene et promemoria 29. januar som gjør rede for kirkens prinsipielle holdning til myndighetene. Her viser biskopene til kirkens overordnede lydighetsplikt mot Jesus Kristus som sin herre, en plikt som for kirken står over alt annet. Det statlige, politiske og administrative apparat er kirken uvedkommende, bortsett fra når «det skjærer inn i vårt lydighetsforhold til Jesus Kristus», skriver biskopene, og viser til et sitat av Luther: «Det verdslige regimente har lover som ikke strekker seg lenger enn til liv og gods og det som er utvortes i verden: over sjelene kan og vil Gud ikke la noen regjere uten han selv alene.»⁹² Også et annet Luther-sitat brukes for å avvise anklagene om at kirken blander seg inn i politikk når den kritiserer brudd på «de Guds bud som er grunnleggende for alt samfunnsliv»: «Kirken menger seg ikke i verdslige ting når den formaner øvrigheten til å være lydige mot den øverste øvrighet som er Gud.»⁹³ Konsekvensen av dette er ifølge biskopene at kirken er «samvittighetenes vokter» når «samfunnets øvrighet tillater vold og urett og øver press på sjelene».

Biskopenes tekst reflekterer at Luthers toregimentslære ligger til grunn for forståelsen av forholdet mellom kirken og staten. Kirken er et åndelig og suverent samfunn som må ha full frihet til å forkynne Guds lov og evangelium uten å bli bundet av noen statsmakt, og i den konkrete politiske situasjonen i januar 1941 formaner biskopene «samfunnets styrere» til å gjøre slutt på «alt som strir mot Gud hellige ordninger, angående rett, sannhet, samvittighetsfrihet og godhet, og til å bygge ubrytelig på Guds livslov». Alle parter i den pågående striden formaner til å «avstå fra vold og urett».⁹⁴

KIRKENS GRUNN

Etter at kirkekampen mot det nazistiske styret stadig tiltok i styrke, skjønte både biskop Berggrav og andre kirkeledere at det måtte gå mot et brudd med det statlige kirkestyret, og det var enighet om at Kristent samråd skulle ta ansvar for å utarbeide en erklæring om det teologiske grunnlaget for et slikt brudd.⁹⁵ På et møte i Samrådet 11. mars 1942 brukte Berggrav uttrykket «et stort opplegg» for å signalisere at han tenkte seg et dokument som kunne gi en bred, prinsipiell teologisk basis for kirkens holdning i konflikten med myndighetene. Her kom Berggravs tidligere arbeid med Luther i forbindelse med foredraget om lydighetsplikten våren 1941 til nytte.

Denne gangen var det flere kirkeledere og teologer som mer eller mindre uavhengig av hverandre hadde begynt å drøfte tanken om en ny erklæring fra kirkens side, både i Bergen presteforening og i Stavanger bispedømme. Fra Stavanger ble res.kap. Olav Valen-Sendstad sendt til Oslo for å delta i møtene i Kristent samråd om den planlagte erklæringen.⁹⁶ Palme-

91. Ibid., 51.

92. Ibid., 54.

93. Ibid. (uth. i orig.).

94. Ibid., 55.

95. Se ibid., 143; Austad, *Kirkens Grunn* [se n. 28], 121f.

96. Se ibid., 119–26; jf. Austad, *Kirkelig motstand* [se n. 21], 143.

søndag 1942 (29. mars) ble den endelige teksten vedtatt i Kristent samråd, og deretter ble dokumentet «Kirkens Grunn: En bekjennelse og en erklæring» distribuert sammen med en erklæring om embetsnedleggelse som prestene ble oppfordret til å lese opp.

Dokumentet viser tydelig at Luthers syn på øvrigheten hadde avgjørende betydning for utforming av teksten. I begynnelsen av artikkel 1 står bekjennelsen til Den hellige skrift som grunnlag og rettesnor for kristelig lære og liv som innledning til følgende setning: «og vi er av hjertet overbevist om at den evangelisk-lutherske bekjennelse er den sanne og rette veileder i troens sak».⁹⁷ I artikkel 5, som har overskriften «Om de kristnes og kirkens rette forhold til øvrigheten», blir hovedtemaet behandlet, og her finnes referanser både til bibelsteder (bl.a. Rom 13,3), til Confessio Augustana (art. 28) og til Luther, gjennom følgende sitat: «Den verdslige øvrighet skal ikke herske over samvittigheten. [...] Når de verdslige myndigheter vil gripe inn i det åndelige regimente og ta samvittigheten til fange, hvor Gud alene vil sitte og regjere, da skal man ikke adlyde dem.»⁹⁸ Det går en klar linje fra Berggravs foredrag i 1941 om Luthers syn på ulydighet mot en urettsstat til formuleringene i det sentrale avsnittet i Kirkens Grunn, som drøfter grensene for lydighet mot staten når «der blir reist totalitære krav på å herske også over samvittighetene og når man vil nekte retten til å prøve alt på Guds ords grunn etter den kristne samvittighet».⁹⁹

AVSLUTNING

I sitt forord til *Luther Speaks* gir Berggrav flere eksempler på hvordan Luther leverte premisser for Den norske kirkes holdning under andre verdenskrig. Han betoner blant annet Luthers betydning for å unngå å tolke Rom 13 på en måte som bare legger vekt på underordningen under staten. Han mener Luthers skjelning mellom det åndelige og det verdslige område, som begge står under Guds lov, og hans betoning av Guds overherredømme («sovereignty») var frigjørende for den norske kirkes holdning under krigen: «In this way Luther became a liberator for the Norwegian Church.»¹⁰⁰

Luther var riktignok ikke den eneste som ga støtte til kampen mot nazismen, skriver Berggrav i sitt forord. Det nye testamente var tross alt den viktigste kilden, men Luthers ord talte rett inn i samtiden og viste med stor klarhet og styrke hva kirken skulle gjøre. Og fremfor alt var Luthers ord det beste middel til å få bukt med alle former for luthersk servilitet overfor staten og de verdslige myndigheter og til å finne treffende karakteristikk på «hitlerismen». Han nevner en episode der det var tvil «i våre kretser» om begrepet «tyranni» skulle brukes for å karakterisere nazi-regimet. Noen mente dette ville være unødig provoserende, men løsningen ble å bruke Luther-sitater med sterke negative karakteristikk av tyranniske herskere.¹⁰¹

97. Teksten er gjengitt i Austad, *Kirkelig motstand*, 144–48 (144).

98. Sitatet har referanse til WA 12:334.

99. Austad, *Kirkelig motstand*, 147.

100. Berggrav, «Foreword» [se n. 1], 8.

101. Ibid., 12. Berggrav gir flere eksempler, bl.a. følgende sitat fra WA 49:30: «It is the devil who rides the worldly masters when they now make the Church into part of a worldly kingdom.»

Berggravs forord ender med en påstand om at verden inntil nå ikke har sett noen diametrale motsetninger som er større enn kontrasten mellom Adolf Hitler og Martin Luther.¹⁰² Et slikt utsagn er naturligvis preget av sin kontekst, og i vår tid vil nok mange peke på behovet for å trekke fram Luthers holdning til jødene for å nyansere bildet.¹⁰³ Det er også verdt å merke seg at både Berggrav og andre kirkeledere var tilbakeholdende i sin kritikk av de antisemittiske tendensene i samtiden, slik Torleiv Austad peker på i en kommentar til dokumentene fra kirkekampen: «Den norske kirkes kamp for sin egen selvstendighet og frihet synes på dette tidspunkt [1942] å ha vært viktigere enn å tale jødenes sak og gå offentlig ut til støtte for deres rett og menneskeverd. I ettertid er dette blitt bedømt som en svikt.»¹⁰⁴ Til tross for disse kritiske bemerkningene må vi likevel kunne hevde at den måten Luthers toregimentslære ble fortolket og anvendt på i den norske kirkekampen under andre verdenskrig, er et godt eksempel på hvordan en teologisk tradisjon kan nytolkes og kontekstualiseres på en fruktbar måte når situasjonen krever det.

Også i Berggravs kritiske perspektiver på den moderne velferdsstaten i etterkrigstiden kan vi se hvordan han anvender sin forståelse av luthersk politisk etikk i en ny samfunnsmessig kontekst, der han er opptatt av faren for at velferdsstaten skal overskride grensen til det åndelige regimete og bli en totalitær «enhets-stat» som regulerer alle sider ved borgernes liv. Hans erfaringer fra kirkekampen under krigen fikk dermed betydning for hans bidrag til politisk etikk etter krigen, som igjen utløste en debatt innenfor lutherdommen, særlig i forbindelse med Berggravs foredrag om stat og kirke på Det lutherske verdensforbunds generalforsamling i Hannover i 1952.¹⁰⁵

102. Se Berggravs referanse (ibid., 13) til Gordon Rupp, *Martin Luther: Hitler's Cause – or Cure?* (London: Lutterworth, 1945), som var et svar på Peter F. Wieners beskyldninger om Luther som inspirator for Hitler og nazismen [se n. 2].

103. Jf. Thomas Kaufmann, *Luthers Juden* (Stuttgart: Reclam, 2015).

104. Austad, *Kirkelig motstand* [se n. 21], 220.

105. Eivind Berggrav, «Staat und Kirche in lutherischer Sicht», i *Das lebendige Wort in einer verantwortlichen Kirche: Offizieller Bericht der zweiten Vollversammlung der Lutherischen Weltbundes, Hannover 1952* (Det lutherske verdensforbund; Hannover: Lutherhaus-Verlag, 1952), 78–86. Norsk versjon: «Stat og kirke i dag etter luthersk syn», *Kirke og Kultur* 57 (1952): 449–62. Til diskusjonen om Berggravs foredrag, se Hans Dombois og Erwin Wilkens, red., *Macht und Recht: Beiträge zur lutherischen Staatslehre der Gegenwart* (Berlin: Lutherisches Verlagshaus, 1956), særlig Eberhard Klügel, «Prinzipielles Recht zum Aufruhr? Fragen der politischen Aktivität des Glaubens» (s. 44–75).